

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

УДК 332.1.-025.27

DOI: <https://doi.org/10.37320/2415-3583/9.17>**Зігунов В.М.**

кандидат педагогічних наук, доцент,

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5625-7636>

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ КЛАСТЕРІВ ІЗ ВОДНОГО ТУРИЗМУ НА СУМЩИНІ

У статті розглянуто питання впливу туристської індустрії на соціально-економічний розвиток регіону і територіально об'єднаних громад. Досліджено основи передумов кластерного підходу до формування механізмів організації господарювання в регіоні. Висвітлено сутність кластерного підходу та продемонстровано формування туристських регіональних кластерів на регіональному рівні засобами активного туризму. Досліджено терміни «активний туризм», «активний водний туризм», а також зазначено структуру активного водного туризму. Надано детальну характеристику водних ресурсів Сумського регіону як базисної основи розвитку активного водного туризму на території об'єднаних територіальних громад та у цілому по області. Висвітлено, що створення кластерів з активного водного туризму на рівні регіону й території об'єднаних громад є стимулом розвитку регіонального та локального туризму, а також стимулом підвищення конкурентних переваг регіону і території ОТГ та, відповідно, соціально-економічного розвитку регіону. Визначено дев'ять точок, які є стимулом створення майбутніх локальних кластерів з активного водного туризму на території Сумського регіону.

Ключові слова: активний туризм, регіон, територія, стратегія, кластер, держава, самоврядування.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні все більшої актуальності набувають питання кластеризації в індустрії туризму, зокрема у сфері активного туризму. Активний туризм набуває великого значення у розбудові територій регіонів та об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ). До структури активного відпочинку з використанням технологій спорту входить декілька видів спортивного туризму, але одним із найбільш популярних є активний водний (гребний) туризм.

До активних видів туризму відносять пішохідний, водний, велосипедний, гірський, кінний, лижний, гірськолижний, авто- і мототуризм, спелеотуризм. Найбільш динамічно в Україні розвиваються водний (гребний), гірсько-пішохідний (трекінг) та велосипедний туризм. Сьогодні у сфері вітчизняної індустрії туризму і гостинності все більшої популярності у літній «високий» сезон набуває активний відпочинок на воді; з кожним роком з'являються нові водні маршрути з активного туризму.

Територія регіонів України має значний туристський потенціал для розвитку активного рекреаційного відпочинку технологіями видів спортивного туризму, які сьогодні не використовуються у повному обсязі. Водні ресурси територій ОТГ можуть стати «точками зростання» локальних туристських рекреаційних кластерів і, відповідно,

одним із соціально-економічних напрямів розвитку території та регіону в цілому. Одним із видів туристських ресурсів є водні ресурси, а саме річки, водосховища, озера, які можуть виступити точками соціально-економічного розвитку територій на основі створення локальних рекреаційних туристських кластерів.

Дослідження науковців, таких як М. Портер [1], Е. Міхаель [2], В.П. Мак-Райе [3], щодо регіональної економіки свідчать, що територія регіону розвивається найбільш ефективно з упровадженням кластерних форм в організацію господарювання. Світова практика кластеризації регіональної економіки свідчить про високу результативність діяльності суб'єктів різноманітних кластерів, також підтверджуючи їхні конкурентні переваги над традиційними формами господарювання.

Метою туристського кластеру виступає вихід суб'єктів кластеру на новий рівень конкурентоспроможності на основі координованості їхніх спільних господарських дій та створення конкурентних переваг під час виробництва туристських продуктів та послуг. Ефективно діючий туристський кластер – це позиціонування та створення іміджу регіону або території об'єднаної територіальної громади. На даному етапі розвиток активного водного туризму на територіях регіонів та територіях ОТГ ускладнюється відсутністю чіткої

нормативно-правової бази щодо впровадження та розвитку кластерних форм господарювання. Особливо це стосується розвитку регіонального та локального (на територіях ОТГ) туризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями економічного розвитку регіонів та окремих територій на підставі кластерного підходу займалися вітчизняні вчені О.В. Курбатко [4], К.А. Пойтченко [5], С.Г. Федоренко [6] та ін. Існує велика кількість публікацій, присвячених дефініціям кластерів, визначенню їх меж та можливостей створення, однак питання їх функціонування на території України та оцінки їх ефективності є недостатньо розробленими і постають перед сучасною економічною наукою. Проблемами кластерного розвитку активного туризму та його впливу на туристську галузь і суспільство займалися науковці А.В. Дребчинська [7], О.М. Кальченко [8] та ін.

На жаль, сьогодні в Україні так і не створено цілісних нормативно-правових основ щодо формування кластерних моделей. Фактично всі початкові туристські кластери в Україні почали розвиватися як об'єднання підприємств на основі економічних інтересів та в довільній договірній формі між учасниками кластеру.

Мета статті полягає в аналізі можливостей щодо формування регіонального та локальних кластерів із водного туризму в Сумському регіоні.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан розвитку територій ОТГ характеризується зосередженістю на пошуку місцевими радами шляхів ефективного розв'язання проблем соціально-економічного розвитку громад. Одним зі шляхів сучасними політиками і практиками вважається створення регіональних і локальних (на територіях ОТГ) туристських регіональних кластерів, у тому числі технологіями активних видів туризму. Центральним поняттям у формуванні різноманітних кластерів виступають атрактори туристських ресурсів території; саме туристським ресурсам належить головна роль у створенні туристських кластерів. Туристські водні ресурси є основою для формування рекреаційного кластеру з активного водного туризму.

Активний водний туризм – це багатоденні або одноденні подорожі водними акваторіями на різноманітних плавзасобах: байдарках, каяках, рафтах, плотах, човнах із використання фізичної сили людини. Туристський продукт з активного водного туризму створюється, як правило, у форматі короткотривалих подорожей, розрахованих на вихідні або святкові дні (1–3 дні) та багатоденних, що проводяться у період відпусток громадян (6–14 днів).

У гідрографічному відношенні Сумська область розташована в межах лівобережжя р. Дніпро. Річки області відносяться до басейну ліво-

бережних притоків Дніпра: Десни (45,5%), Сули (18,6%), Псла (23,4%) та Ворскли (12,5%). Річкова мережа області помірно розвинена, середня густина її становить 0,2–0,3 км/км², а в басейнах Псла та Ворскли – 0,3–0,5 км/км². Вона включає одну велику річку – Десну, що протікає по межі Сумської та Чернігівської областей упродовж 37 км та середні річки: Сейм, Клевень, Сулу, Псел, Хорол і Ворсклу; їх загальна довжина – 801 км. Окрім того, в області налічується 1 536 малих річок загальною довжиною 7 182 км, у тому числі 195 річок завдовжки понад 10 км, загальна довжина яких становить 3 946 км.

До штучних водойм у Сумській області відносяться водосховища та ставки. В області налічується 42 водосховища загальним об'ємом 94,57 млн. м³ та 2 192 ставки загальним об'ємом 125,97 млн. м³. П'ять руслових водосховищ розташовано на середніх ріках: чотири на Пслі при малих ГЕС та одне на Ворсклі. Решта водосховищ розташовані на малих річках та струмках: 29 із них – руслові, 8 – заплавні. Наповнення переважної більшості водосховищ та майже всіх ставків відбувається за рахунок повеневих вод. У розташуванні ставків по території області є певна особливість: у північних районах області, в межах Полісся, а також у широких долинах рік Сейм та Ворскла, їх кількість значно менша, ніж на решті території області, де балкова мережа більш розвинена й умови для їх будівництва більш сприятливі.

Озер у Сумській області порівняно небагато, всі вони знаходяться у річкових долинах – у заплавах рік та на низьких надзаплавних терасах. Кількісно переважають заплавні озера – стариці, які утворилися в результаті переміщення річкових русл. Озера, що розташовані на низьких надзаплавних терасах, також являють собою залишки давніх річищ – давні стариці. Переважна більшість озер у Сумській області має невелику площу водного дзеркала – до 10 га. Озер площею водного дзеркала понад 10 га налічується 25. Загальна площа озер в області – 2042 га, у тому числі площею понад 10 га – 623. Забезпечення водними ресурсами районів Сумської області достатнє та порівняно рівномірне. Галузі народного господарства та населення області не відчують проблем у забезпеченні як питною, так і технічною водою [9]. Річки Десна і Сейм, Псел і Ворскла найбільш освоєні в туристсько-рекреаційному відношенні. Необмежені туристсько-рекреаційні водні ресурси Сумщини, враховуючи їх екологічну незабрудненість, мальовничість яружно-балкового рельєфу, пейзажів лісостепової зони і долини річок, помірно-континентальний клімат – усе це є первинним сприятливим чинником для розвитку туристських кластерів.

Територія Сумської області насичена видатними пам'ятками історії, культури, архітектури,

археології, геології, що створює конкурентні переваги по відношенню до інших регіонів України та територій окремих ОТГ. Створення туристського рекреаційного кластера на рівні регіону та території ОТГ є стимулом розвитку регіонального й локального туризму, а також підвищення конкурентних переваг регіону і території ОТГ та, відповідно, соціально-економічного розвитку регіону і території ОТГ.

Але сьогодні формування туристського регіонального та локальних кластерів з активного водного туризму в Сумській області гальмують такі чинники:

- відсутність на державному рівні єдиного стратегічного підходу до створення і діяльності туристських кластерів в Україні;

- відсутність державного інформаційного забезпечення щодо створення і розвитку різноманітних видів туристських кластерів;

- відсутність чіткої нормативно-правової бази щодо формування і діяльності туристських кластерів, яка не стимулює владу, місцеве самоврядування, суб'єктів господарювання, громадську спільноту щодо зацікавленості у створенні туристських кластерів;

- практично відсутній досвід формування ефективних туристських кластерів в Україні та його висвітлення у засобах масової інформації та популяризації кластерної форми діяльності у вітчизняному туризмі;

- відсутність державно-приватного механізму популяризації інвестиційної привабливості регіону та територій ОТГ;

- відсутність пільгового кредитування суб'єктів кластерного господарювання в галузі туризму тощо.

Формування кластерів (регіонального і локальних) з активного водного туризму, на нашу думку, потрібно розпочати з методики створення туристських кластерів, що включає такі етапи та дії:

Етап № 1 – аналіз передумов створення регіональних або місцевих (локальних) туристських кластерів: аналіз соціально-економічних показників і визначення пріоритетів регіональної та локальної туристської політики; статистичний аналіз інноваційної активності у регіоні та в туристських локаціях (дестинаціях) регіону; SWOT-аналіз туристських дестинацій регіону і територій ОТГ; аналіз конкурентоспроможності туристських підприємств та інших суб'єктів бізнесу на рівні регіону і на територіях ОТГ; ідентифікація та структуризація суб'єктів туристського кластера, аналіз співпраці суб'єктів туристського кластера, аналіз конкурентоспроможності кластера та його суб'єктів.

Етап № 2 – визначення місії та мети створення туристського кластера в регіоні або на території ОТГ.

Етап № 3 – стратегічне планування створення туристського кластера: аналіз проблем, постановка мети та завдань, формулювання стратегії розвитку туристського кластера, розроблення логіко-структурної матриці кластерних проєктів, створення графіку розроблення й реалізації туристських кластерних проєктів, аналіз забезпечення проєктів ресурсами. Важливою частиною розроблення кластерних проєктів є його логіко-структурна матриця, яка включає такі розділи: головну мету і завдання проєкту; план реалізації; результати реалізації проєкту; перелік заходів щодо реалізації проєкту; ресурсне забезпечення проєкту та його витрати; індикатори проєкту тощо.

Етап № 4 – визначення фінансування туристського кластера: обґрунтування фінансового забезпечення кластера (здійснюється на основі логіко-структурної матриці) та пошук джерел фінансування в рамках державно-приватного партнерства: національне, регіональне та місцеве (ОТГ) бюджетне фінансування (Державний фонд регіонального розвитку, Міністерство економічного розвитку і торгівлі, Міністерство розвитку громад і територій тощо); органів місцевого самоврядування, податкові пільги, надання адміністративних послуг, гарантії державних банків, кредитування тощо); кошти суб'єктів туристського кластера (фінанси суб'єктів кластера, майно, менеджмент, професійний досвід тощо); кошти міжнародних донорських організацій та інвесторів.

Етап № 5 – створення та реалізація туристського кластера: створення плану розроблення та реалізації кластеру, моніторинг плану створення та реалізації кластера. Створення координаційної ради туристського кластера як колегіального органу управління кластером, яка складається з фахівців управлінь та відділів економіки і туризму державних виконавчих органів та органів місцевого самоврядування, некомерційних організацій, науковців та практиків-експертів, представників міжнародних донорських організацій, представників секторів аналізу та моніторингу, розроблення туристських проєктів, планування матеріальних та фінансових витрат, контролюючого сектору тощо.

Моніторинг створення та реалізації туристського кластера базується на таких інструментах та напрямках:

- інструмент моніторингу (логіко-структурна матриця, яка визначає логічний зв'язок заходів і забезпечує основу для розподілу обов'язків щодо управління і реалізації кожного заходу);

- напрями моніторингу (доцільність і якість структури програми, ефективність, роль результатів у досягненні мети програми, можливість тиражування ідеї програми, стійкість програми) і показники моніторингу, які визначено за мето-

дологією Balanced Scorecard (BSC). На основі методів збалансованої системи показників моніторингу BSC визначимо напрями оцінки ефективності діяльності туристського кластера, а саме: фінансові показники (динаміка зростання чистого прибутку, рівень рентабельності сукупних активів, обсяг кредиторської заборгованості та кількість збиткових суб'єктів); стан внутрішніх виробничих процесів (зростання обсягу виробництва туристських продуктів та продуктивності праці, обсяг експорту туристських продуктів та інвестицій в основний капітал кластера, кількість новостворених суб'єктів кластера); споживачі туристських продуктів (частка кластера в обсязі виробництва туристських продуктів у регіоні, зростання обсягу реалізації туристських продуктів у кластері, рівень конкурентоспроможності головних туристських продуктів у кластері; обсяг науково-дослідних робіт виконаних для суб'єктів кластера тощо); навчання та розвиток персоналу суб'єктів кластера, інновації (кількість інноваційно активних суб'єктів у структурі кластера та фахівців, що пройшли підготовку в рамках кластерних програм, частка інноваційних туристських продуктів у ключових суб'єктів кластера, обсяг створених інноваційних туристських продуктів у суб'єктів кластера, кількість інноваційних суб'єктів, які входять у туристський кластер).

Етап № 6 – оцінка та показники результатів діяльності туристського кластера та пропозиції щодо вдосконалення туристських продуктів і послуг суб'єктів кластера: аналіз цільових показників кластера, оцінка конкурентоспроможності туристських продуктів та послуг суб'єктів кластера, пропозиції щодо коригувальних спільних дій виробництва туристських продуктів та послуг.

Отже, створення і розвиток туристського кластера не закінчується на етапі його реалізації, а здійснюється безперервно у вигляді коригування виявлених недоліків, викликів та нових умов господарської діяльності. Об'єднання суб'єктів малого і середнього бізнесу (МСБ), органів влади та місцевого самоврядування, громадської спільноти, навчально-освітніх закладів, сфери транспорту, охорони здоров'я, інвесторів у процес кластероутворення на рівні регіону або території ОТГ створить їм конкурентні переваги у сфері водного (гребного) туризму по відношенню до інших суб'єктів господарювання, які спеціалізуються на організації активного відпочинку на воді технологіями видів активного туризму.

Виникнення локальних кластерів з активного водного туризму в Сумській області можуть бути локомотивами регіонального розвитку:

1. Формування та впровадження водних турів на гребних плавзасобах по річках Десна (протікає по кордону Сумської (Шостинський район) і Чернігівської областей), Сейм (територія Біло-

пільського, Путивльського, Буринського, Кролевецького, Конотопського районів), Псел (територія Краснопільського, Сумського, Лебединського районів), Ворскла (територія Великописарівського, Тростянецького, Охтирського районів), Сула (територія Сумського, Недригайлівського, Роменського районів), Ворсклиця (протікає по кордону Великописарівського і Тростянецького районів), Хорол (територія Липоводолинського і Недригайлівського районів), Клевень (територія Глухівського району), Івотка (територія Ямпольського і Шостинського районів).

2. Створення туристської інфраструктури на територіях ОТГ, по яких проходять русла річок (маркування, знакування та опис маршрутів водних подорожей, побудова бівуаків (туристичних стоянок) і туристської інфраструктури на атрактивних берегах річок та поблизу сільських садиб у селах, через які проходять водні маршрути.

3. Створення реєстру туристських маршрутів з активного водного туризму із зазначенням туристської інфраструктури.

4. Розроблення та створення карт (лоцій) туристських маршрутів з активного водного туризму із зазначенням на них туристської інфраструктури.

5. Створення прокатних пунктів туристського спорядження для водного (гребного) туризму.

6. Створення рекламного механізму та PR-технологій щодо формування іміджу водного (гребного) туризму на території Сумського регіону.

7. Створення системи підготовки та підвищення кваліфікації інструкторів-провідників із водного туризму для суб'єктів туристського рекреаційного кластеру на базі Федерації спортивного туризму, закладів вищої освіти та туристських клубів із водного туризму.

8. Створення програм активного дозвілля (розваг) та екскурсійних програм для подорожуючих туристів-водників із відвідуванням місцевих природних та історико-культурних пам'яток поблизу туриських стоянок під час проходження маршрутів.

9. Створення та реалізація програм заходів щодо реконструкції та збереження пам'яток історії, культури, архітектури, археології, геології, які знаходяться на маршрутах водних подорожей.

Отже, ініціаторами формування регіонального туристсько-рекреаційного кластера з активного водного туризму в Сумській області повинні виступити регіональні органи влади (обласні державні адміністрації та обласні ради), а створення локальних туристських кластерів, відповідно, – органи місцевого самоврядування з розробленням та створенням нормативно-правової бази, а також упровадження кластерної політики в регіоні та на територіях ОТГ.

Створення концепцій розвитку регіонального та локального туризму на підставі кластерного

підходу; стратегій кластерного розвитку регіонального та локального туризму; програм кластерного розвитку регіонального та локального туризму; концепції, стратегії і програми розвитку регіонального та локального туристсько-рекреаційного кластеру з водного туризму.

Висновки. На підставі вищезазначеного слід зробити висновки про:

– необхідність стимулювання з боку органів державної влади впровадження проєктів зі створення локальних туристських кластерів на території об'єднаних територіальних громад (фінансування проєкту локального туристського кластеру на основі державно-приватного партнерства);

– реально існуючі передумови формування регіонального туристсько-рекреаційного кластера

з водного туризму на основі локальних кластерів регіону;

– необхідність підтримки та розвитку малого та середнього бізнесу в туристських локаціях об'єднаних територіальних громад.

Таким чином, буде відбуватися формування «точок зростання» територіальної економіки ОТГ, які є чинником розвитку локального туризму і показником поліпшення соціально-економічного розвитку території. Відповідно, у подальшому можуть формуватися широкі локальні туристські кластери з включенням у їхню структуру інших видів активного туризму (пішохідного, велосипедного, лижного), а також таких видів туризму, як сільський, екологічний, паломницький, фестивальний тощо.

Список використаних джерел:

1. Porter M. Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly*. 2000. Vol. 14. № 1. P. 15–34.
2. Michael E. Tourism Micro-clusters. *Tourism Economics*. 2003. Vol. 9. № 2, juin. P. 133–145.
3. MCRAE-WILLIAMS P Wine and Tourism : *Cluster Complementarity and Regional*. 2004. P. 123–128.
4. Курбатко О.В. Еколого-економічна конвергенція регіонів як напрям забезпечення сталого розвитку. *Економічна наука. Серія «Економіка і держава»*. 2009. № 9(81). С. 45–47.
5. Пойтченко К.А. Кластери як фактор структуризації економіки. *Стратегія економічного розвитку України*. 2001. Вип. 7. С. 623–628.
6. Федоренко С.Г., Тугай А.М., Гойко А.Ф. Концепція кластерної політики в Україні. *Економічна наука. Серія «Економіка і держава»*. 2008. № 11. С. 5–15.
7. Дербчинська А.В. Розвиток активного туризму в Україні. *Стан і тенденції розвитку туризму* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. Миколаїв : МФ КНУКІМ, 2015. С. 27–30.
8. Кальченко О.М. Кластеризація туристської галузі. *Вісник ЧДТУ. Серія «Економічні науки»*. 2009. № 39. 186–195.
9. ДАВР України РОБР Сумської області. *Водні ресурси Сумської області* : вебсайт. URL : <http://sumyvodres.davr.gov.ua/vodni-resursi/> (дата звернення: 19.12.2019).

References:

1. Porter M. (2000). Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly*, 14, 1, 15–34.
2. Michael E. (2003). Tourism Micro-clusters. *Tourism Economics*, 9, 2, 133-145.
3. Mcrae-Williams P. (2004). Wine and Tourism: Cluster Complementarity and Regional.
4. Kurbatko O.V. (2009). Ecological and economic convergence region yak right away secured by steel rosette [Ecological and economic convergence of regions as a direction for sustainable development]. *Economical science. Ser. Economy and Power*, 9 (81), 45-47.
5. Poytchenko K.A. (2001). Clusters are a factor in the structure of the economy [Clusters as a factor in structuring the economy]. *Strategy for economical development of Ukraine*, 7, 623-628.
6. Fedorenko S.G., Tugay A. M., Goiko A. F. (2008). The concept of cluster policy in Ukraine [The concept of cluster policy in Ukraine]. *Economical science. Ser. Economy and power*, 11, 5-15.
7. Derbchinska A.V. (2015). Development of active tourism in Ukraine [Development of active tourism in Ukraine]. *Stan and tourism development tourism: materials III All-Ukrainian. practical sciences. conf. Mikolaev: VP "MF KNUKIM"*, 27-30.
8. Kalchenko O.M. (2009). Cluster tourism galuz [Clustering of the tourism industry]. *Visnyk ChDTU. Ser. Econom. Science*, 39, 186-195.
9. Davr Ukraine Rovr Sum. reg. Water Resources in Sumy Oblast: website. URL: <http://sumyvodres.davr.gov.ua/vodni-resursi/> (accessed 19 December 2019).

Zigunov Vasyl

Sumy State A.S. Makarenko Pedagogical University

FEATURES OF CREATING WATER TOURISM RECREATION CLUSTERS IN SUMY REGION

The article reveals the necessity and expediency of socio-economic development of regions and territories of the united territorial communities of Ukraine at the present stage by means of tourism. In today's economic crisis, the cluster approach is of great importance to the business organizations in regions and territories of integrated territorial communities. The essence of the cluster approach to the territorial organization of management is highlighted and the ways of formation of tourist recreational clusters at the regional and local levels by means of active tourism are shown. The term "active tourism" is also interpreted as an active recreational recreation in the natural environment with the technologies of sports tourism. The types of active tourism that are currently popular in Ukraine are determined, and the nature and importance of water (rowing) tourism at the present stage of regional development of territories is spread. The term and structure of active water tourism are defined, as long-term or one-day journeys by water waters on various vessels: paddles, kayaks, rafts, floats, boats using the man's muscular power. A detailed description of the water resources of Sumy region as a basic basis for the development of active water tourism in the region and in the territories of the united territorial communities and the whole region. It is also noted that the creation of clusters of active water tourism at the level of the region and the territory of the UTC becomes an incentive for the development of regional and local tourism, enhancing the competitive advantages of the UTC region and the territory and, accordingly, the socio-economic development of the region. That is, during the creation and activity of tourist clusters, there are conditions in the territories of the united territorial communities for the formation of points of their economic growth, but at the present stage there are negative factors for the formation of recreational clusters of active water tourism in Sumy region, namely the absence of: a state unified strategist approach, regulatory framework for clustering, information support, public-private mechanism for the formation and activity of tourist clusters in Ukraine. The methodology of creation of tourist clusters covers stages and actions, and states that the formation and functioning of tourist clusters does not end at the stage of its implementation, but is carried out continuously in the format of correcting identified deficiencies, challenges and new conditions of economic activity. Nine points are identified that will stimulate the emergence of local clusters of active water tourism in the Sumy region and may become the locomotives for regional development of the tourism industry.

Key words: active tourism, region, territory, strategy, cluster, state, self-government.

JEL classification: R58, Z32.